

**ПРИЗНАЦИТЕ ПЕРСОНАЛНОСТ : ИМПЕРСОНАЛНОСТ
И ГРАМАТИКАЛИЗАЦИЯТА НА ФОРМИТЕ
ЗА СЛЕДХОДНОСТ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК**

Вера Маровска
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**THE CONCEPTS OF PERSONALITY : IMPERSONALITY
AND THE GRAMMATICALIZATION OF THE FORMS
OF THE FUTURE TENSE IN THE BULGARIAN LANGUAGE**

Vera Marovska
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The research focuses on the grammaticalization of the forms of the Future Tense in the Bulgarian language. The main reason for the generalisation of the particle *ще* (*will*) (from *хотѣти* is its impossibility, in non-metaphoric use, to connect with impersonalized subjects since it expresses a **conscious emotional volitional mental process**, typical only of people. The use of grammatical patterns with *иска* (*want to*) for a non-person involves transformation or metaphoric deciphering of the meaning, hence also gradual loss of the typical lexical meaning, i.e. abstract reconsidering, in which process only the meaning of the Future Tense remains relevant.

Key words: temporality, the future tense, personality : impersonality, grammaticalization

Основните предпоставки за една граматикализация винаги са свързани със семантичната аналогия, фреквентността и стремежа към икономия на изразяването и това е подчертавано от всички нейни изследователи. В ядрото на промените към формиране на максимално икономично експлициране на семантичен признак е именно някаква смислова особеност, която дава импулс за предстоящия генезис на качествено новото формиране *граматична форма*. Именно семантиката е в основата и на повишаващата се абстрактност на въпросния лексикален

нюанс, превръщаща го в граматикосемантичен признак и елемент от нова или вече съществуваща в езика граматична категория.

Грамматикализацията на бъдеще време е сред относително новите в българския език и затова е особено удобна за проследяване на характерните за явлението етапи. Освен това тази граматикализация е свързана с образуване на разнотипни във формално отношение структури с обща семантична функция (положителни форми с формант от стб. *хотѣти* > *ще ходи* и отрицателни форми с формант от *ниѣтъ* > *няма да ходи*), всяка от които може да получи различно обяснение, макар и очевидно разнотипните интерпретации да имат дискуссионен характер. Ще подчертаем и факта, че формирането на футурумната парадигма може да се оцени като една от най-типичните граматикализации и във формално, и в семантично отношение, граматикализация като „по учебник“, при която словосъчетание се превръща в аналитична глаголна форма. Както подчертават всички изследователи на явлението, споменатият процес отнема почти десет века (вж. напр. Мирчев 1978, с. 224), при това конструкцията с *хотѣти* може да се срещне, макар и рядко, с почти съвременен смисъл и темпорална функция още в старобългарски.

Относно семантичната предпоставка за тази граматикализация бихме изказали предположението, че формите за бъдеще време в българския език се формират именно от словосъчетанията с помощен глагол *хотѣти*, а не от някое от другите, съществували наред с него (с глаголи *започва*, *трябва*, *може*, *има*, *няма* + инфинитив или сегашна форма или пък *бъде* + минало причастие), тъй като само *иска* има лексикална семантика, съотносима единствено с човека; обвързана в прякото си значение със задължителна персонификация на глаголното лице, тъй като изразява специфичен за хората **осъзнат емоционално-волеви ментален процес**. Употребата на словосъчетание с *иска* за нечовек (било то одушевено или неодушевено явление), а такива случаи има още в старобългарски, налага трансформиране или метафорично декодиране на смисъла, а оттам и избледняване и постепенна загуба на типичното му значение, т.е. промяна в посока към абстрактно преосмисляне, при което актуална остава единствено семантиката на *следходност*. Преценете сами примера: *вълны же вълнвахъ сѧ въ ладнѧ. Ъко юже погрознѧхти хотѣаше* Мк 4.37 Мар = *вълните се вливаха в лодката, така че вече щеше да потъне*. Срв. и с обобщението на автора на този текст А. Давидов: „В съчетанията с *хотѣти* + инфини-

тив „със значение на бъдеще в миналото спомагателният глагол *хотѣти* е напълно лишен от своето конкретно значение и е изцяло граматикализиран“ – Давидов 1991: 306.

Защо тази констатация се прави за *бъдеще в миналото*, но все още не за бъдеще, е въпрос, чийто отговор е свързан вероятно с жанрово-тематичната характеристика на старобългарските текстове и техния култов характер. В тях глаголните лица, обект на текстовото изложение, са основно персони – бог и хора. В повествованието в минал план тематично-съдържателният аспект е вече по-разнообразен и детайлен – затова се появява по-често и акцент върху неперсонализирани субекти на действието, и граматикализацията е по-отчетлива. Това може да обясни и както твърди Д. Мирчева, по-развитата по това време система на претеритните времена (Иванова-Мирчева 1962, с. 125 – 126; цит. по К. Куцаров 2010, с. 11). Този факт е следствие именно от особеностите и тематичното разнообразие на повествованието в минал план. Той се доказва и от по-високата степен на граматикализация на част от формите в съвременния език, а именно на отрицателните форми с *нямаше да*, в които *нямаше* е неизменяем по лице и число компонент, докато в положителните форми за бъдеще в миналото глаголят *ща* (*щях, щеше ...*) е спрегаем и до днес, въпреки че в някои диалекти се срещат и форми с неизменяемо *щеше* (*щеше да ходя, щеше да ходиш, щеше да ходим*). В други пък (основно западнобългарски) са разпространени и форми с *ще* + имперфекта на основния глагол (*ще ходех, ще ходеше... ще ходехме...*) (К. Куцаров 2010: 11 – 12). Впечатляващо е, че макар и квалифицирани като диалектни, последните два вида форми за футурум претерити могат да се чуят като съвсем естествени и често употребявани в речта на някои съвременни българи, и то без да са носители на въпросните диалекти. Може да се предположи, че бъдещите граматикализационни процеси ще бъдат именно в такава посока.

На второ място, не може да не се отчита фактът, че емоционално-модалният аспект – намерение, свише императивно внушено задължение, а оттам и желание – прави глагола *искам* особено приложим за изразяване на предстоящи действия и безапелационни заповеди (в този смисъл е и предположението на Ив. Харалампиев (Харалампиев 1981: 118 – 121)).

Фактите, жалониращи развоя на формите за бъдеще време в езиковата история, са много – показателни, но и известни. Индоевропейските форми за бъдеще време са изчезнали в праславянски. В старобългарски няма други специализирани форми за *следходност* и затова в най-старите Кирило-Методиеви преписи значението се изразя-

ва или чрез форми за сегашно време главно от перфективни основи (но рядко и от имперфективи), или описателно: чрез съчетания на *нмѣти, хотѣти, научити, възвѣтити* + инфинитив или съчетания на *вждж* с причастия (Давидов 1991: 301; Иванова-Мирчева 1962: 4). Презентните форми със значение на бъдеще са били по-разпространени от описателните, макар това да започва да се променя. Сред описателното изразяване на *следходност* фреквентността е най-висока при съчетанията от *нмамъ* + съкратен инфинитив. Независимо дали са положителни, или отрицателни, тези конструкции често са напълно граматикализирани (и десемантизирани), но се срещат и случаи с непълна граматикализация (*иди продаждѣ нмѣнне твоѣ. ѿ даждѣ ннштннмѣ. ѿ нмѣти нмашн съкровнште на неѣсе* Мт 19.21 Мар.; *ѿ вѣи не нштете что нмате ѣстн. н что пнти* Лк 12.29 Мар.; *н на ржкоу носити нмашн младе нштѣ* Супр 237.21; *како во нматѣ сътрѣпѣти толнкѣ пѣтъ* Супр 31.9 (Давидов 1991: 303 – 304).

И. Бунина се отказва от първоначалната си идея, че паралелно съществувалите конструкции с *имам* и *искам* се отличават семантично (Бунина 1959); в по-късна своя работа тя признава техната синонимност (Бунина 1970: 21 – 22). Почти безспорно е за повечето старобългаристи, че „в най-старите паметници *хотѣти*-конструкциите са били в начален стадий на развой, но още в старобългарския период те са започнали да изместват *имам*-конструкциите. К. Мирчев предполага, че под влияние на гръцкия език тези съчетания са започнали да се използват много активно¹ и от XIV век са се превърнали в единственото средство за изразяване на бъдеще време (Мирчев 1978), а *имам*-съчетанията без отрицание постепенно са изчезнали (Иванова-Мирчева 1962: 179)“ (Димитрова 2015: 67).

Становището на Д. Димитрова в изследването ѝ, посветено на конструкциите с *имам*, е повлияно от данните, които изнася Вл. Георгиев в „Особености на старобългарския глагол *имамъ* и на неговите съответствия в славянските езици“. Отбелязано е наличието на два формално близки глагола в старобългарски *нмѣ* (*ѣти*) и *нмамъ* (*нмѣти*). Първият е по-стар, тъй като има еквивалент и в балтославянски, и означава *взема* (Димитрова 2015: 65).² Вероятно именно той е спомага-

¹ По сведения на К. Мирчев първите данни за съкращаване на *хѣтѣти* в *ще* са от 13. в. (Мирчев 1966: 284).

² Остатъчни следи от него в съвременния език има рядко и те са от типа: *Старецът се прибрал у дома ... и на другата сутрин ... емнал пътя, че в гората* –

телен в конструкциите за *следходност*, а е съвсем възможно да са съществували отделно модални съчетания, образувани с *нмѣтн* (цит. съч. с. 109).

Преобладаващо е мнението, че изместването на глагола *нмѣтн* като спомагателен от *хѣтѣтн* е характерно за балканските езици (балкански тип бъдеще време). Формите с *нмамъ* остават ненормативни – диалектни или просторечни – подробности могат да се видят в Асенова 2002.

Във всеки случай възможно изглежда при по-напредналата граматикализация на *имам* и отрицателния му вариант *нямам* процесите на конкурентно функциониране с *искам* да са засегнали само положителната форма, докато отрицателната е запазила като формант *нямам*. Макар че не би било изненадващо, ако граматикализацията и на двата глагола е била паралелна и въпросното изместване на *не ще* от отрицателната форма и замяната с *няма* може би се отнася към съвсем ново време, тъй като през 19. и началото на 20. век *не ще*-формите са били доста разпространени.

Всъщност ролята на корелацията по смисловия признак *персонализация* (*персонализация* : *имперсонализация*) при граматикализацията на *имам*-формите е доловена от някои автори. Например Д. Иванова-Мирчева твърди, че *нмѣтн*-съчетанията се свързват обикновено с одушевен субект, „а когато той е неодушевен, става дума за олицетворение“ (Иванова-Мирчева 1962: 98). „Въпросът за одушевения вършител поставя и А. Войтила в статията си за деонтичното значение на старогръцките *μέλλω* („възнамерявам“)-съчетания. Според него те се свързват само с одушевен вършител, тъй като идеята за намерение е логична единствено в този случай. Когато обаче вършителят е неодушевен, следва да се търси значението *предсказание*“ (Войтила 2013: 243³, цит. по Димитрова 2015: 75). В тази посока са и разсъжденията на Е. Паласова, която твърди, че конструкциите с *има* съдържат значение на фатална необходимост и предопределеност, тясно свързани със задължението (Паласова 2005: 152)⁴. Става дума за тео-

да търси крадците (нар. приказка) (цит. съч. с. 68). Срв. с възможността в експресивна разговорна реч да се употребят изрази: *Като си се емнал да ги тършиш... като си се емнал да го правиш...* и др. под.

³ Voitila, A. Deontic meaning of the auxiliary verb construction + INF in the Septuagint and Hellenistic Greek. – *Glotta*, 89 (242 – 252) (<http://www.v-r.de>).

⁴ Pallasová, E. Staroslověnské infinitivní konstrukce s *нмѣтн* и *хѣтѣтн*. – *Slavia*, 2005. Z. 74, 149 – 156.

донична необходимост, мотивирана от волята на Бога (коментира Д. Димитрова). „Вярата в Бога, както и установяването на висшите етични и теологични норми ... придават на израза характер на пророчество и като се вземат предвид особеностите на средновековната канонична литература, може да се предположи защо съчетанията с *имѣти* са били по-предпочитани и по-разпространени“ (Грънчаров, Дамянова 1981: 453⁵ – цит. по Димитрова 2015: 76).

Споменатите автори в тези случаи разсъждават относно формирането на идеята за предсказанието и свише наложената заповед. Д. Мирчева например смята за начална степен на граматикализацията на *имам* честата му употреба в конструкции с пасивен нюанс, почти синонимно на другите съществували варианти за експлициране на *пасивност* с *вѣтън*: *иматъ прѣдатн съ*, *прѣданъ иматъ вѣтън* и *прѣданъ вѣдетъ* (Мирчева 1962б: 70). Заключение на К. Мирчев за тези случаи е: „Значението, което глаголят *имѣти* е придавал на целите съчетания, е било „трябва, наложително е, предопределено е“ (Мирчев 1978: 222).

Ще подчертаем обаче, че дори при наличието на подобна обвързаност между персонализация и *имам*-конструкции, не е задължително развитието към граматикализирана форма. Още повече, че *имам* е глагол, чиято семантика е ирелевантна относно признаците *одушевеност* : *неодушевеност* и *персоналност* : *имперсоналност*. Съвсем естествено е той да притежава неопределенолични и безлични форми (в съвременния език *има* и *няма* по-често могат да се видят именно в безлична, а не в определенолична употреба). Затова и налагането на безличната форма *няма* в парадигмата на отрицателните форми за бъдеще време в съвременния език е напълно обяснимо. Дори *ща* във формите за бъдеще в миналото е спрегаем (*щях*, *щеше*, *щяхме да ...*), докато *няма* се трансформира единствено за изразяване на някои от другите граматични значения на глагола (*относителност*, *преизказност* и т.н. – *нямаше*, *нямало*), но не и лице и число.

В подкрепа на нашите разсъждения ще споделим и обобщението на Д. Димитрова, основано на данните в „Словарь старославянского языка“⁶, в който е посочено, „че наред с притежателното (определе-

⁵ Хр. Грънчаров, М. Дамянова. Аналогични моменти от развоя на бъдеще време в българския и английския език. – *Български език*. Изд. на БАН. София, 1981, № 5, 452 – 457. РiSSN 0005-4283, eiSSN 2603-3372

⁶ *Словарь старославянского языка*. Чешская академия наук. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет. 2006.

ноличната употреба на *имам* – бел. В. М.) и екзистенциалното (неопределеноличната – бел. В. М.) значение, *имѣти* е функционира в езика и като модален и спомагателен глагол“ с три разновидности на значението: задължение (*имамъ ти нѣшто рѣшти имам нещо да ти кажа* (Лк 7: 40); *кръштѣнѣемъ нмамъ кръстѣнѣти сѧ с кръщение трябва да се кръстя* (Лк 12: 50); *чашѧ ѡже дастъ мѣнѣ о(тъ)ць не нмамъ ли пити еѧ да не изпия ли чашата, която ми е дал Отец* (Йо 18: 11)) и императивност (*реч(ѣ) в(ог)ъ. не нмата снѣстѣ ѡт(ъ) него = рече Бог не яжте от тях* (Бт 3: 3)); възможност (*не оубоите сѧ отъ оубиваѣштинхъ тѣло. ѡ не по томъ не ѡжштемъ. лнха чесо сътворитѣ = не бойте се от тия, които убиват тялото и сетне не могат нищо повече да сторят* (Лк 12: 4)); спомагателен глагол в конструкции за следходност (*ѡ имѣти нмаши съкровиште на н(ѣ)в(ѣ)с(ѣ)хъ = и ще имаш съкровище на небето* (Мк 10: 21); *ѣко аште снѣ оумльуѡтъ. камѣне вѣзъпитѣ ѡматъ = ако тия млькнат, камъните ще завикат* (Лк 19: 40); *зъраште оузрѣте. ѡ не нмате видѣти = с очи ще гледате и няма да видите* (Мт 13:14); *а ѡже пнетъ отъ водъ ѡже азъ дамъ емоу. не ѡматъ вѣждадатѣ сѧ вѣ вѣкѣ = а който пие от водата, която аз ще му дам, той вовеки няма да ожадне* (Йо 4: 14) (Димитрова 2015, с. 70 – 71).

Сред последната група примери само един е в позиция на „потенциална граматикализация“ и това е *камъните ще завикат*, при който неодушевен субект е свързан с *verbum dicendi* и комбинацията реализира метафора (олицетворение). В общи линии това е механизъмът, подтикващ към граматикализация, но в случая той е осъществен чрез транспозиция на лексикално значение (метафора), докато глаголят *хотѣти* в пряката си употреба е несъвместим с неперсонализирани обекти, което го прави по-подходящ за преосмислянето в посока към изразяване на *следходност*.

Както основателно твърди Д. Мирчева, трябва да се има предвид, че старобългарските преводачи са се стремели към семантична достоверност на превода (т.е. свободен превод), а не на формална съответственост (цит. съч., с. 71 – 72). В този смисъл не може да не се съгласим със заключението на Х. Бирнбаум⁷, че „инфинитивните съчетания с *има* представляват модални футурни комплекси и при ин-

⁷ Birnbaum, H. *Untersuchungen zu den Zukunftsbeschreibungen mit dem Infinitiv in Altkirchenslavischen*. Stockholm, 1958.

терпретацията им е много трудно да се прокара граница между значението *необходимост* и *следходност*“ (цит. съч., с. 75). Защото, дори в примера тако н сѣгъ члѣвскы нматъ страдатн от ннхъ (Мт 17: 12) е спорно дали трябва да се разбира просто бъдещо действие *Така и Синът Човешки ще страда от тях*, или пък по-скоро: *Така и на Сина Човешки му предстои, му е съдено, му е писано да страда от тях*. (Данните са от изследванията Паласова 2005 и Велчева 1960; при нас цит. по Димитрова 2015: 74 – 75.)

В изследването си „*Следходността* в българския език“ (2010) К. Куцаров обобщава накратко граматикализационния развой на *ще*-формите за *следходност* съобразно с писмените паметници, в които са засвидетелствани:

- Граматикализацията на *хотѣти* отнема 10 – 11 века от езиковата история; превръщането му в същински спомагателен глагол става през късната старобългарска епоха;
- Първите форми от вида *щж*, *щеш* са регистрирани в Троянската повест и в Дубровнишката грамота от 13. в. (Стойков 1960: 240; Мирчева 1962: 134; Мирчев 1963: 202); тогава е съкратена първата сричка на *хотѣти* и той става *щъ*, *щеш*, *ще щем*, *щете*, *щът*;
- Напълно е наложен новият фонетичен, съкратен вариант на спомагателния глагол в дамаскините от 17. и 18. в. (Люблянски, Свищовски и Копривщенски). Там започва употребата на частицата *ще*, отначало третолична форма за ед. ч. на глагола *ща*. Генерализирането на *ще* е напълно завършен процес към края на 18. в. (Мирчева 1962: 134);
- Най-ранните случаи на *ще*-конструкция за бъдеще време са във влахо-български грамоти (с *ще* и *ке*) – писмени паметници от 15. в. (Велчева 1968: 366);
- Инфинитивът, част от конструкциите за бъдеще време с *хотѣти*, дълго време продължава да функционира и не се заменя с форма за сегашно време (Мирчев 1963: 202). Първите досега регистрирани форми с *ща* + *да* + *финитен глагол* са от влахо-българските грамоти от 15. в. (Велчева 1968: 366). Остатъци от инфинитива могат да се открият и в текстове от 17. – 18. в. (в Свищовския дамаскин и в езика на седмоградските българи (Мирчев 1963: 202);
- Еволюцията на *хощж*-съчетанията е с различна интензивност в различните части на българската езикова територия. Най-бърз

- е бил процесът в някои западни, мизийски и може би тракийски говори, а по-бавен – в централнобалканските и родопските (Велчева 1968: 367);
- Отрицателните форми за бъдеще време с частици *не ще* преобладават в паметници от 13. – 18. в., като Троянската повест, Дубровнишката грамота и дамаскините. Тези форми се срещат в различни западни и източни говори и са особено характерни за родопските и балканските диалекти (Велчева 1968: 368);
 - Формите на бъдеще в миналото, образуващи се от имперфект на *хотѣти* и инфинитив (а впоследствие и с *да* + сегашно време на основния глагол), се срещат с напълно граматикализиран спомагателен глагол още в старобългарски (Мирчев 1963: 204);
 - Бъдеще предварително време, с форми, образувани от *вѣдѣ* + елово причастие на основния глагол, се среща в старобългарски изключително рядко. Но то е нискофреквентна форма и в съвременния език и затова този факт не може да отбелязва параметри на граматикализацията му. Първоначално спомагателният глагол е означавал семантиката *следходност*, както по принцип глаголите от свършен вид, а впоследствие със загубата на това свойство на перфективите в българския език към *бѣда* се е прибавила и частицата *ще*, а *бѣда* може да се заменя и със *съм* (К. Куцаров 2010: 12). Семантиката на *следходност* потвърждават и Д. Иванова-Мирчева, и Ю. Трифонов, според когото тази конструкция „покрай перфектно сегашно, се е употребявала и със значение на бъдеще предварително“ (Трифонов 1908: 21).

(Подбрано по изложението в К. Куцаров 2010, с. 8 – 12.)

Доста подробности за формалните изменения на формите за бъдеще време коментира Р. Ницолова в изследване, посветено на специфичните процеси на граматикализация (Ницолова 2012: 50 – 58). Те могат да се видят и във всички граматикализиращи на старобългарския език, и в историческите граматикализиращи на славянските езици. Р. Ницолова обаче ги анализира от зрителния ъгъл на граматикализацията и поспециално на формализацията им – специално в това съчинение семантичният аспект е встрани от разсъжденията ѝ.

В описанието си Р. Ницолова дели формалните промени при граматикализацията на фонетични и морфолого-синтактични. Като фонетични могат да се определят по-често (но не задължително) индивидуалните, свързаните с конкретно разглеждания елемент промени вследствие на стремежа към икономия при честа употреба. Такива

са предимно съкращаването на звукове, части от думата или цялата дума; загуба на ударение; контракция на два или повече елемента. При *хотѣтъ* специално такива са системноезиковото отпадане на крайното *тъ* в 3 л. ед. ч. сег. вр. и съкращаване на първата сричка: *хощѣтъ*, *хощѣ* > *ще*. Контракция + съкращаване на спомагателния глагол е налице в отрицателните форми: *не нматъ* > *няма*.

Системноезиков характер имат съкращения вследствие на действието на определени исторически изменения, каквото напр. е отпадането на инфинитива в съвременния език, поради което се налага функционирането на формални разновидности (със или без него) – в началото синонимни, а впоследствие се налага една от тях. По същество промяната е морфологична. Българските положителни форми за бъдеще време „много до късно, до първите десетилетия на 20. век се употребяват в три варианта: със спрегнат спомагателен глагол + съкратен инфинитив; със спрегнат спомагателен глагол + сегашно време на главния; ще + сегашно време на главния“ (Ницолова 2012, с. 53 – 54). И авторката доказва твърдението си с пример от П. Яворов, в чийто стих са употребени и трите разновидности: *Баща и майка ще заспят спокоен сън; / сестри и братя разпръснат щат се по света; / забрави щат ме*. В подкрепа на казаното авторката припомня и наличието и на трите варианта в съвременния сръбски език: с пълен инфинитив, със съкратен инфинитив и с да-конструкция вместо с инфинитив, последният от които е с книжовно ненормативен характер (*pevaći; ja ću pevati, ja ću da pevati*) (цит. съч. с. 54).

Друго формално изменение в процеса към граматикализиране на формите за бъдеще време с *хотѣтъ* и отрицателните с *нмѣтъ* е генерализирането на третоличната форма за единствено число на спомагателните глаголи в бъдеще и бъдеще предварително и в отрицателните форми за бъдеще и претеритните форми за следходност – съотв. *ще*, *няма* и *нямаше* (*ще ходя, няма да ходя; нямаше да ходя; ще съм ходил; няма да съм ходил; нямаше да съм ходил*). Във формите за бъдеще в миналото и бъдеще предварително в миналото унифицирана е само отрицателната форма – *нямаше*, докато *щях*, *щеше* продължава да е спрегаем: *нямаше да ходя, нямаше да съм ходил, но щях да ходя, щеше да ходиш ... щях да съм ходил, щяхте да сте ходили, също нямаше да ходя, нямаше да ходиш, нямаше да съм ходил, нямаше да сме ходили ...*

Като системно изменение може да се квалифицира заместването на изчезналия в съвременния език инфинитив с *да*-конструкция, каквото се наблюдава и в конструкциите за бъдеще време.

Синтактична промяна представлява съкращението на някои от свързващите елементи в конструкциите, каквото представлява отпадането на *да* от формите за бъдеще време: *ще да ходя, ще да ходи ...* > съотв. *ще ходя, ще ходи ...* *Да* обаче не отпада във всички останали форми за бъдеще време – относителните и резултативно-относителните, както и във всички отрицателни (*щеше да ходи; щеше да е ходил; нямаше да ходи, нямаше да е ходил; няма да ходи, няма да е ходил* (цит. съч. с. 56 – 57).

Като формална декомпозиция се квалифицира преразпределението на граматическата информация на морфемите във формите за бъдеще време. Първоначално лице и число експлицират спрегаемите форми на спомагателните глаголи; още в късния старобългарски период започват да се появяват случаи с *да* + сегашно време на основния глагол, а впоследствие през среднобългарската и началото на новобългарската епоха инфинитивът окончателно е изместен от *да*-конструкциите и те поемат изразяването на лицето и числото, тъй като паралелно с това се извършва и генерализацията на третоличната форма на спомагателния глагол – *ще* (Ницолова, цит. съч., с. 57). Тази граматическа информация (за лице и число) продължава и до днес да е редундантна в останалите форми за бъдеще време (относителни, резултативни, относително-резултативни), в които формите на спомагателните глаголи продължават да бъдат спрегаеми (*щях да ходя... щяхме да ходим ...; щяхте да сте ходили ...; щяха да са ходили ...*). Формите на основните глаголи изразяват освен лице и число, още *резултативност, пасивност*, а спомагателните в положителна степен експлицират лице и число, *относителност, преизказност* и *конклузивност*. В отрицателните форми с глагол *няма* той се употребява с неизменяеми форми със статут на частица, които са също и формални показатели за *относителност, преизказност* и *конклузивност*.

За да обобщим казаното и да подчертаем предположението си за влиянието на *персонификацията* върху граматикализацията на бъдещите форми с *хътѣти*, ще припомним много показателните примери с бъдеще в миналото: *начатъ нмъ глаголати еже хотѣаше быти емоу* Мк 10.32 Мар = *почна да им говори което щеше да стане с него; се же глаголаше клепаѡ коиѡ смърътиѡ хотѣаше оумрѣти* Йо 12.33 Мар = *и това говореше, като показваше от каква смърт щеше да умре;*

Вълните же вълнвахъж са въ ладнѣж. Ъко юже погразнѣти хотѣаше Mk 4.37
Мар = *вълните се вливаха в лодката, така че вече щеше да потъне*. В тях или субектът е неодушевен, абстрактен или не, или пък става въпрос за смърт, спрямо която семантиката на *искам* е напълно несъответстваща. Когато неодушевен субект е свързан с конструкцията с хотѣти, това демонстрира механизма, подтикващ към граматикализация. Спомагателният глагол хѣти е несъвместим с неперсонализирани субекти и поради това декодирането предполага преосмисляне в посока към изразяване единствено на *следходност*.

ЛИТЕРАТУРА

- Асенова 2002:** Асенова, П. *Балканско езикознание*. [Asenova, P. Balkansko ezikoznanie.] Велико Търново: Фабер, 2002, 376 с.
- Бунина 1959:** Бунина, И. К. *Система времен старославянского глагола*. [Bunina, I. K. Sistema vremen staroslavjanskogo glagola.] Москва: АН СССР, 1959, 160 с.
- Бунина 1970:** Бунина, И. К. *История глагольных времен в болгарском языке. Времена индикатива*. [I. K. Bunina. Istorija glagol'nyh vremen v bolgarskom jazyke. Vremena indikativa.] Москва, 1970, 300 с.
- Велчева 1968:** Велчева, Б. Към въпроса за хронологията на някои промени в българските футурни конструкции. [Velcheva, B. Kam varprosa za hronologiyata na nyakoi promeni v balgarskite futurni konstruktsii.] // *Известия на Института за български език*. София: БАН, 1968, Кн. 17, 363 – 369.
- Давидов 1991:** Давидов, А. Бъдеще време. [Davidov, A. Badeshte vreme.] // *Грамматика на старобългарския език*. София: БАН, 1991, с. 301 – 312.
- Димитрова 2015:** Димитрова, Д. *Типология на глаголните конструкции с има(м) в съвременния български книжовен език*. [Dimitrova, D. Tipologiya na glagolnite konstruktsii s ima(m) v savremenniya balgarski knizhoven ezik.] Дисертация за присъждане на образователната и научна степен *доктор*. Пловдив, 2015, 201 с. (ръкопис).
- К. Куцаров 2010:** Куцаров, К. *Следходността в българския език*. [Kutsarov, K. Sledhodnostta v balgarskiya ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2010. 175 с.
- Мирчев 1966:** Мирчев, К. За хронологията на основните балканизми в българския език. [Mirchev, K. Za hronologiyata na osnovnite balka-

- nizmi v bulgarskiya ezik.] // *Български език*. София: Изд. на БАН. 1966, № 4, с. 281 – 293.
- Мирчев 1978:** Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език* (трето изд.). [Mirchev, K. Istoricheska gramatika na bulgarskiya ezik.] София: Наука и изкуство, 1978, 303 с.
- Мирчева 1962:** Иванова-Мирчева, Д. *Развой на бъдеще време (futurum) в българския език от X до XVIII век*. [Ivanova-Mircheva, D. Razvoy na badeshte vreme (futurum) v bulgarskiya ezik ot X do XVIII vek.] София: БАН, 1962, 197 с.
- Мирчева 1962б:** Иванова-Мирчева, Д. *Футурните форми за страдателно-безличния и възвратно-средния залог в историческия развой на българския език*. [Ivanova-Mircheva, D. Futurnite formi za stradatelno-bezlichniya i vazvratno-sredniya zalog v istoricheskiya razvoy na bulgarskiya ezik.] // *Известия на Института за български език*. София: БАН, 1962, № 8, 64 – 73.
- Ницолова 2012:** Ницолова, Р. *За формалните промени при граматикализацията*. [Nitsolova, R. Za formalnite promeni pri gramatikalizatsiyata.] // *Езикът на времето. Сборник с доклади по случай 70-годишния юбилей на проф. д.ф.н. Иван Куцаров*. Съст. В. Маровска, Кр. Чакърва, К. Куцаров, М. Павлова. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012, 50 – 58.
- Стойков 1960:** Стойков, Ст. *Образуване на бъдеще време (futurum) в съвременния български език*. [Stoykov, St. Obrazuvane na badeshte vreme (futurum) v savremenniya bulgarski ezik.] // *Езиковедско-етнографски изследвания в памет на академик Ст. Романски*. София: БАН, 1960, 239 – 257.
- Трифонов 1908:** Трифонов, Ю. *Значение на сложните (описателните) бъдещи времена в новобългарския език*. [Trifonov, Yu. Znachenie na slozhnite (opisatelnite) badeshti vremena v novobalgarskiya ezik.] // *Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София*. София: БАН, т. 69, 1908, кн. 1 – 2, 1 – 40.
- Харалампиев 1981:** Харалампиев, Ив. *Старобългарските средства за изразяване на бъдещи действия и съвременните форми за бъдеще време*. [Haralampiev, Iv. Starobalgarskite sredstva za izrazyavane na badeshti deystviya i savremennite formi za badeshte vreme.] // *Български език*. София: БАН, 1981, № 2, 116 – 122.